

2. Příčiny sociálních deviací (Teorie a přístupy)

Existence problematických společenských jevů, jakými většina sociálních deviací nesporně je (zejména těch, které označujeme jako sociálně patologické jevy), vyvolává otázky po jejich příčinách. Pochopení příčin je důležité pro strategii a konkrétní formy sociální prevence, pro sociální práci, sociální politiku, pro pedagogiku a další profese.

Jak jsme uvedli v předchozí kapitole, sociální deviace představují širokou škálu jednání a chování, od brutálních zločinů a jiných společensky vysoce nebezpečných aktivit, až po různé osobní a skupinové odlišnosti společensky neutrální. Tomu také odpovídá velké spektrum příčin, které je pro jejich různorodost nsnadné přesně kategorizovat.

Každý čin, jednání, chování je vždy výsledkem množství vlivů a jejich vzájemné interakce. Významnou roli hraje:

- osobnost aktéra (aktérů), která je sama složitým multifaktoriálním fenoménem,
- prostředí (přírodní, sociální),
- konkrétní situace, ve které se čin nebo jednání odehrává.

V souladu s chápáním člověka jako komplexu vzájemně se ovlivňujících faktorů biologických, psychologických, sociálních a spirituálních, (viz. Dočkal 2007) můžeme i příčiny sociálních deviací hledat v těchto oblastech našeho života.

Jednotlivé teorie a přístupy lze rozdělit podle výchozího pohledu (určující disciplíny) na **biologické, psychologické (někdy biopsychologické), sociologické a spirituální**.

2.1 Biologické teorie.

Biologické teorie vycházejí z předpokladu, že člověk je primárně determinován biologicky, přičemž základ jeho konstituce je formován v procesu evolučního vývoje a určen dědičně. U deviantních aktérů podle těchto teorií existují odlišné specifická biologická charakteristika.

První náznaky tohoto přístupu objevíme již v antice, kdy existence nemocí, poruchy temperamentu a „nemorální“ chování byly odvozovány **z nerovnováhy tělních tekutin** (Aristoteles, Hippokratés, Galénos). Z toho vycházela i nejstarší typologie osobnosti: sangvinik, choleric, flegmatik, melancholik.

Ve středověku i v následujících staletích se v Evropě zdůrazňovaly souvislosti mezi **fyzionomií** a různými tělesnými znaky a charakterem a chováním člověka. Bradavice, „oheň“ ve tváři, chybějící nebo přebývající prsty, tvar čela a další fyzické anomálie byly považovány za „Boží prst“. Pro jejich nositele měly často tragické důsledky. Pokud tito lidé byli nositeli deviantních aktivit, bylo to

většinou spíše v důsledku jejich stigmatizace a sociálního vyloučení, než z důvodu fyzických znaků.

Na sklonku 18.století zformuloval vídeňský anatom Franz Joseph Gall teorii zvanou **frenologie**. Podle ní většinu lidských vlastností a chování (včetně protispolečenského chování), lze odvodit z tvaru lebky. Vlastnosti závisí na určitých oblastech mozku a jejich velikosti. Čím větší je daná regulační oblast v mozku, tím lépe je vyvinuta příslušná vlastnost. Velikost každé oblasti mozku podle Gallovy teorie ovlivňuje tvar a výstupky na lebce. Ještě v celém následujícím století se v mnohých věznicích pořizovaly sádrové odlitky hlav odsouzených, aby byly připraveny na nejrůznější měření a výzkumy

V 19. století rozvoj přírodních věd výrazně ovlivňoval i vědy o společnosti.

Positivistická kriminologie rozvíjející se v té době vychází z principů evoluční biologie. Zločinec je podle tohoto přístupu jedinec, jehož vývoj byl narušen a jeho abnormalita se manifestuje v oblasti tělesné, duševní i morální. Projevuje se tělesnými znaky i kriminálním chováním.

Cesare Lombroso, (1853 – 1909) italský vězeňský lékař předpokládal existenci tzv. „rozených zločinců“ (v roce 1876 napsal dílo *Zločinný člověk*), kteří představují regresi na nižší stupně evoluce a organického vývoje. Vyznačují se atavizmy- (biologická rezidua předchozích stadií vývoje) a fyzickými stigmaty (abnormální chrup, asymetrie tváře, nadbytečné prsty, neobvyklé tvary uší a nosu apod.). Podle Lombrosa existuje přímý vztah mezi fyzickými defekty a deviantním chováním (alkoholizmem, sexuálními deviacemi, kriminalitou a dalšími jevy). Obojí je důsledkem vývojové regrese, takže z přítomnosti fyzických defektů lze spolehlivě usuzovat na dispozice k deviantnímu jednání. Kromě rozených zločinců připouštěl Lombroso i jiné typy (zločinec příležitostný, emocionální, duševně nemocný, epileptický).

Na italský pozitivismus navázala ve Spojených státech amerických **kriminálně-antropologická škola**, podle které deviace vzniká v důsledku působení převážně negativních činitelů prostředí na jedince, kteří nejsou schopni tomuto tlaku úspěšně čelit a prosadit se v podmínkách boje o vlastní existenci. Z pozitivistických tradic rovněž vychází **konstituční typologie**, která se na základě zhodnocení souboru zděděných tělesných a duševních vlastností jedinců pokouší k jednotlivým tělesným typům přiřadit určité psychické vlastnosti, včetně sklonu chovat se deviantně (Kretschmer, Sheldon)

Ve Spojených státech se zejména v první polovině 20.století prováděly **genealogické studie**, které se snažily dokázat, že inteligence a schopnost chovat se určitým způsobem je dědičně zakódována a že ji lze dovést z rozboru osudů předků. Tyto teorie měly často rasistický podtext, nebo byly rasisticky interpretovány.

Při hledání příčin kriminálního jednání byla stále věnována pozornost **studiu mozku a jeho jednotlivých oblastí**. Sídlo agresivity bylo lokalizováno do oblasti čelních mozkových laloků. Ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století se na základě těchto poznatků rozšířila neurochirurgická metoda zvaná **lobotomie**.

Její podstatou bylo přerušení spojení mezi čelními laloky a zbytkem mozku. Lobotomie měla učinit nebezpečné zločince méně agresivními, používala se i při léčení dalších psychických onemocnění, např. schizofrenie. Masově se lobotomie používala zejména ve státních nemocnicích v USA, kde se léčili hlavně chudí. Pacienti se po operaci zklidnili a byli lépe zvládnutelní. Zákrok však natolik ovlivnil jejich duševní život, že je nadále bylo jen stěží možno považovat za plnohodnotné lidské bytosti. Stali se strnulí, apatičtí, tupí (odborný název tohoto stavu je katatonie). Přestože v roce 1949 dostal objevitel lobotomie portugalský neurochirurg Antonio Egas Moniz Nobelovu cenu za medicínu, byla po několika letech lobotomie jako lékařská metoda zakázána. Dnes se lobotomie považuje za medicínské barbarství a příbuzní lobotomovaných pacientů organizují petice za odebrání Nobelovy ceny jejímu autorovi.

Výzkumy ale pokračují dále a zaměřují se na zkoumání možností zavést do mozku elektrické čipy, které by ve vybraných oblastech působily stimulačně a tím pozitivně ovlivňovali fungování příslušné oblasti.

Od počátku osmdesátých let 20.století klasické biologické teorie ustupují pod vlivem rozvoje medicíny a moderní biologie (vč. etologie a sociobiologie) a konstituuje se komplexní disciplína **biokriminologii**, která se zaměřuje na všechny fyzické aspekty psychologických poruch a onemocnění. Na studium genetických anomálií, na změny ve vývoji centrálního a autonomního nervového systému, na vztah mezi limbickým systémem a kriminalitou, na změny EEG, na biologickou podmíněnost poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD), na studium biochemických faktorů, na působení neuropřenašečů (dopaminu, serotoninu, noradrenalinu a dalších), na vliv léčiv na psychologii člověka a na další faktory.

Biologické teorie obecně (minulé i ty současné) spojuje přesvědčení o existenci biologické predispozice, která sama, nebo v kombinaci s jinými vlivy, může vést k deviantnímu jednání jednotlivce. Pro rozvoj deviantního jednání tak není rozhodující výchova a vliv sociálního prostředí, ale biologická podstata člověka, která determinuje jeho další vývoj. Základní otázkou biologických teorií je „kde je v člověku chyba?“.

Moderní teorie jsou ve svých tvrzeních daleko opatrnější než byly kategorické pohledy předcházejících koncepcí. Jejich současným rysem je akceptace a příklon k relativistickému pohledu, ale přesto zdůrazňují primární význam biologické determinace lidského jednání. Představa agresivního, brutálního maniaka s nízkým IQ a silnými atavistickými sklony také daleko lépe vyhovuje portrétu, který si o „typickém deviantovi“ vytvořila většina lidí. **Biologické přístupy není možno absolutizovat, člověk je však biologickým organismem, podléhá biologickým zákonům a biologická predispozice k určitému jednání je nesporná. Do jaké míry se tato predispozice naplní záleží na dalších faktorech.**

(Podrobněji viz Hrčka 2001 str.153-162, Komenda 1999 str.79-110)

Přeceňování biologických vlivů, zejména genetických dispozic, na chování a jednání člověka, se kterým se setkáváme u mnohých genetiků, evolučních biologů a sociobiologů, přináší řadu etických dilemat.

Řada výzkumů se soustředila na genetickou odlišnost jedinců i skupin (zejména lidských ras a etnik) a byla zneužívána pro jejich diskriminaci. Podobným problémem byla eugenika.

Ilustrací složitého vztahu mezi genetikou a etikou může být následující úvaha uveřejněná ve vědeckém časopise *Vesmír* v roce 2005. Může být biologická dispozice polehčující okolností? Jde o velmi diskutovaný případ vraždy, která se udála v roce 1991 v USA a byl z ní usvědčen Stephan Anthony Mobley. Při procesu poukázal obhájce na fakt, že se v rodině Mobleyových vyskytly ve třech minulých generacích vraždy, ozbrojené přepady, znásilnění a jiné antisociální chování. Tuto skutečnost dala obhajoba do souvislostí s výzkumem H. G. Brunnera v Holandsku, který se zabýval rodokmenem, v němž se případy nevyprovokovaného násilí, rváčství, žhářství, loupeží a exhibicionizmu vyskytovaly nápadně často, nejméně u devíti mužských členů rodiny z 24 zkoumaných žijících příbuzných. U těch problémových byla identifikována porucha na chromozomu X, v místě genu pro monoaminoxidázu A (MAOA), u ostatních členů rodiny tuto porucha zjištěna nebyla. Gen je odpovědný za tvorbu enzymu, který kontroluje hladinu neurotransmiterů dopaminu, serotoninu, adrenalinu a noradrenalinu. Další výzkum skutečně ukázal, že postižení muži vykazovali poruchy v metabolismu těchto látek v mozku.

Pokud soud chápe v řadě případů jako polehčující okolnost narušené rodinné poměry a zanedbanou výchovu, proč by neměl brát v potaz narušené geny? Stephen Mobley byl navzdory těmto okolnostem odsouzen k smrti a

5. srpna 2002 popraven injekcí. Kauza byla zřejmě první svého druhu, kdy obhajoba požadovala genetické testování, a tím otevřela diskusi, nakolik je chování člověka předurčeno geny a nakolik jsme za své chování odpovědni „my sami“, na základě svobodné volby.

Jsme schopni bez problémů hledat spojení mezi geny a nemocí, ale zdá se, že je společensky rizikové hledat spojení mezi geny a problematickým chováním.

Geny jistě nějak ovlivňují chování člověka, ale pokud bez rozpaků rozdělujeme v této oblasti lidi podobně jako v medicíně na zdravé, přenašeče a nemocné, lze vytvořit podobné škály i v úvahách o genech „pro“ kriminální chování? Máme tak jednou s lepším poznáním konkrétních genomů právo rozdělovat lidi podle složení genomu na „problematické“ a „neproblematické“? „A pokud výchovou (či vězněním) manipulujeme behaviorální projevy jedince do jistých přijatelných mezí, proč bychom neměli z téhož důvodu provést méně bolestnou manipulaci s jeho genomem?“

Obavy z možného zneužití poznání „problematických“ genů člověka vyjadřuje i **Úmluva na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny z Ovieda 1997** (zkráceně Úmluva o lidských

právech a biomedicíně), kterou Česká republika podepsala v červnu 1998 a která již byla včleněna do našeho právního řádu jako Úmluva č. 96/2001 Sb. Ve čtvrté kapitole, která je celá věnována lidskému genomu, se stanoví:

či. 11 *jakákoli forma diskriminace osoby z důvodu jejího genetického dědictví je zakázána.*

či. 13 *Zásah směřující ke změně lidského genomu lze provádět pouze pro preventivní, diagnostické nebo léčebné účely, a to pouze tehdy, pokud není jeho cílem jakákoliv změna genomu některého z potomků.*

Jakákoli forma diskriminace osoby z důvodu genomu je tedy zakázána. Ve všech dokumentech týkajících se lidských práv je stanoveno, že všechny osoby mají nárok na stejnou důstojnost, bez ohledu na věk, barvu pleti, pohlaví, náboženské nebo politické přesvědčení a rovněž tak bez ohledu na fyzické nebo mentální zdraví.

Nelze tedy na jedné straně diskriminovat člověka poukazem na jeho problematické geny - a na druhé straně jej nelze tímž poukazem omluvit za problematické chování, za které nese plnou odpovědnost.

(srov. Vácha, M.: *Mezi biologickou medicínou a filozofií* in *Vesmír* č. 3/2005)

Eugenika (pojem byl poprvé použit v 19. století britským matematikem a vědcem, Sirem Francisem Galtonem) je biologicko-sociálně-filosofický směr zaměřený na studium metod, které povedou k dosažení co nejlepšího genetického fondu člověka. Původní pozitivní myšlenka eugeniky, že ideální potomstvo vzejde z „nejlepších“ mužů a žen, byla deformována a eugenika vešla do lidské historie spíše díky své negativní podobě, která doporučovala likvidaci jedinců zatížených vadami. Dovedena ad absurdum byla v ideologii nacistického Německa, kde bylo v důsledku její realizace zlikvidováno několik miliónů lidí s domněle nežádoucími rasovými či zdravotními charakteristikami, ale i v dalších zemích, kde byly prováděny nucené sterilizace mentálně postižených, epileptiků a vězňů jako nositelů „defektních“ a nežádoucích dědičných znaků. V USA bylo mezi lety 1902 až 1964 provedeno přibližně 63 000 sterilizací.

Po roce 1859, kdy vyšla Darwinova kniha *O původu druhů*, se někteří vědci pokoušeli aplikovat Darwinovy názory na společenskou oblast a vytvořily nový směr **sociální darwinismus**. Jejich úprava Darwinových myšlenek se často používala k obhajobě rasového inženýrství a spolu s rasizmem a antisemitismem byla impulsem k rozvoji eugeniky. Základní myšlenka eugeniky o různých kvalitách různých ras byla velmi dobře přijímána nejen v USA, ale také ve Velké Británii ve Skandinávii a především v Německu. Vedle vědců se k myšlenkám eugeniky hlásilo rovněž mnoho významných osob z řad inteligence a umělců, např. spisovatel H. G. Wells, Virginia Woolfová, T. S. Eliot, G. B. Shaw, Rudyard Kipling a další. Jedním z nejvýznamnějších propagátorů

eugeniky byl britský vědec Houston Stewart Chamberlain (1855-1927), který ve své knize *Základy 19.století* formuloval názor, že příslušníci vyšších ras se nesmí mísit s příslušníky jiného plemene, nemá-li rasa ztratit své kvality. Tvrdil, že antické Řecko i Římská říše zanikly jen proto, že u jejich obyvatel došlo míšením ras k rasové degeneraci. Obvinil také Židy z toho, že se snaží cíleně mísit s vyšší rasou a tím ji zničit. Jeho teorie silně ovlivnily Adolfa Hitlera a mnohé další politiky i vědce. Některé z Chamberlainových myšlenek nalezneme i v Hitlerově díle *Mein Kampf*.

Eugenika nezanikla ani po hrůzných zkušenostech 2.sv.války. Většina vědců a některé instituce, které se v nacistickém Německu podílely na rasově motivovaných pokusech na lidech, mohly ve svých výzkumech pokračovat i po válce. Rasových teorií a přístupů vypracovaných nacistickými příznivci eugeniky využívalo ještě v roce 1972 Švýcarsko. Děti Romů byly odebírány rodičům a dávány na převýchovu do „slušných“ rodin, pokud byly označeny za špatně vychovatelná prováděla se u nich „léčba“ elektrickým šokem. Docházelo rovněž k nelegálním sterilizacím u Romské populace. Metody odtržení od rodiny a převýchovy se u Romské populace používaly i v řadě jiných zemí včetně Československa a s jejich ohlasy se setkáváme dodnes.

2.2 Psychologické teorie

Psychologické teorie za rozhodující faktor, který sociálně deviantní jednání vyvolává považují lidskou psychiku a duševní pochody člověka. Z hlediska psychopatologie je deviace považována za „nemoc“ a „abnormalitu“; za něco, co je třeba léčit a podrobovat kontrole lékařů. Několik následujících stran nechce a nemůže nahradit tuto rozsáhlou disciplínu, ale chce ukázat její význam pro pochopení fenoménu sociálních deviací.

I když psychologové obecně uznávají, že biologické a sociální prostředí determinuje duševní vývoj člověka, hlavní důraz kladou na psychologickou stránku vytváření osobnosti. Osobnost je jimi popisována a analyzována na základě určitých charakteristik, které mohou mít stránku jak vnitřní (projevující se zejména určitými osobnostními rysy a schopnostmi), tak vnější (určující projevy osobnosti navenek). Z hlediska etiologie deviantního jednání zaměřují psychologové svou pozornost zejména na studium poruch v emocionální sféře jednotlivce, nedostatečnou socializaci, deprivaci, slabě vyvinuté morální hodnoty či agresivitu. Pozornost však věnují i situaci a prostředí, které vedou nebo vyvolávají deviaci, zabývají se otázkou vlivu osobnostních faktorů na deviantní jednání a zkoumají vztah mezi různými druhy duševních poruch a deviací či kriminalitou. (viz Komenda 1999 str. 112)

V první polovině 20. století dominantní místo mezi psychologickými teoriemi kriminogeneze zaujímají **psychoanalytické koncepce**, vycházející z učení

Sigmunda Freuda, které deviaci považují za projev zablokovaných a potlačených pudových sil. Z psychoanalytické tradice vychází celá řada koncepcí zaměřených na analýzu špatně uspořádané struktury psychiky individua či na problematiku psychoanalytické typologie osobnosti, včetně konceptu autoritářské osobnosti.

O integraci psychoanalýzy s behaviorismem se pokusila **teorie frustrace a agrese**, podle níž má člověk určité vrozené instinkty, které zásadním způsobem ovlivňují jeho vývoj. Společenské prostředí brání svobodným vnitřním projevům člověka, a tím u něho vyvolává frustraci, která uvolňuje agresivní a ničivé síly.

V padesátých letech vzniká ze spojení psychoanalýzy, neodarwinismu, genetiky a etologie **teorie vazby a mateřské deprivace**, podle níž je pro rozvoj člověka rozhodujícími několik prvních let života, kdy se vytváří vazba mezi dítětem a matkou. Pokud je dítě zbaveno mateřské lásky, pak se může vyvinout v psychopatickou a deviantní osobnost.

Vznik a rozvoj deviantního jednání v závislosti na osobní morálce studuje **psychologie morálního vývoje**, která za devianty považuje jedince s nedostatečně rozvinutou úrovní morálky.

Sociálně psychologické stanovisko spojuje se sociologickým poznáním psychologická **teorie sociálního učení**, podle které se každé, a tedy i deviantní lidské jednání rozvíjí zejména učením, a to na základě získané zkušenosti.

Z analýzy struktury osobnosti vychází i **psychiatrické koncepte psychopatické osobnosti**, kdy psychopatie není považována za nemoc, ale za poruchu osobnosti, její struktury a vývoje. Psychologický a psychiatrický výzkum v této oblasti vedl k vzniku řady manuálů a programů sloužících k identifikaci osob s deviantními rysy osobnosti.

Současné psychologické koncepte deviantního jednání se vyznačují jednak důrazem na **analýzu individuálních diferenčních faktorů v deviantním jednání** (porušení normy je závislé na tom, zda očekávaný prospěch z tohoto porušení převáží očekávané náklady), jednak příklonem k **interdisciplinárnímu přístupu** a k integračním teoriím spojujícím biologické, psychologické a sociologické vědění s poznatky psychiatrické, sociální a policejní praxe.

Psychologické faktory významně ovlivňují vznik a průběh deviantního jednání, ale i tyto faktory je nutné chápat v kontextu působení dalších vlivů. (viz Komenda 1999 str.145 - 147)

Několik příkladů.

Zajímavým příkladem z řady teorií osobnosti může být **sedmifaktorová teorie osobnosti profesora Cloningera z roku 1993**. (viz Koukolík 1996. str, 90 – 95) Podle ní má každá osobnost dvě základní složky – temperament a charakter. Temperament zahrnuje především dědičně podmíněné, automatické, „podvědomé“ reakce a má čtyři složky:

- vyhledávání nového

- vyhýbání se poškození
- závislost na odměně
- vytrvalost

Temperament je z 50-65% ovlivněn dědičností, jeho složky jsou vzájemně nezávislé.

Charakter je tvořen třemi složkami:

- sebezaměření – síla vůle
- schopnost (ochota) spolupracovat
- schopnost přesahu

Je převážně ovlivněn prostředím (výchovou) a působí jako korigující faktor temperamentu.

Ilustrací této teorie je výzkum kanadských psychologů, kteří v 90. letech minulého století sledovali víc než tisíc chlapců od školky do třinácti let.

Zkoumali u nich tři skupiny vlastností:

První nazvali mírou úzkosti, také sklonem vyhýbat se poškození. Děti s vysokou mírou této vlastnosti jsou spíše ustrašené než bojovné, bojí se nových situací a snadno se při zátěži rozpláčou.

Druhou vyšetřovanou skupinou vlastností byla impulsivnost se sklonem vyhledávat novinky. Při vysoké míře této vlastnosti jsou děti neklidné, obtížně zvladatelné, nápadně zvědavé, v trvalém pohybu, nic nenechají na pokoji.

Třetí sledovanou vlastností byla závislost na odměně. Děti s vysokou závislostí na odměně se chovají mile, vřele, citově, pomáhají spolužákům a přátelům (jakmile jim nejde práce nebo při nemoci), tlumí srážky, uklidňují okolí. Děti s nízkou závislostí na odměně se chovají opačně.

S ohledem na možnost vývoje antisociálního chování, byli rizikovou skupinou chlapci, u nichž se už ve školce projevovalo následující seskupení oněch základních vlastností:

- nápadně nízká míra úzkosti (ničeho se nebojí, do všeho jdou, šrámů si nevšímají...),
- nápadně vysoká míra impulsivnosti
- a zároveň nízká míra závislosti na odměně (nepomáhají, dobře se baví, má-li soused trápení, provokují srážky, jsou pokryteční, záłudní, útoční, suroví vůči menším a slabším ...)

63% těchto chlapců se během dospívání dostalo do konfliktu se společností a skončilo ve výchovných ústavech, vězeních, nebo jinak selhalo.

Pokud se vyskytly pouze dvě ze sledovaných vlastností, nebo jiná kombinace ke konfliktům docházelo výrazně méně často 25-30%.

Dalším příkladem může být teorie **implicitních pamětí a teorie vazby mezi matkou a malým dítětem** (Viz. Koukolík str.48- 51)

Předpokládáme že niterný základ našeho jednání a chování má evoluční kořeny a je uložen v souboru t.zv. implicitních pamětí, pamětí pro dovednosti v oblasti hybně i v oblasti poznávací, které ovlivňují i citový život, abstraktní myšlení, jazyk a řeč. Systémy nervových buněk a jejich spojení (synapsí), kléře jsou nositelem implicitních pamětí, jsou rozsáhle propojeny se dalšími systémy. Jejich odchylná stavba a činnost znamená také odchylné zpracovávání a hodnocení informací o chování druhých lidí. Příkladem mohou být důsledky soustavného fyzického násilí na malých dělech. Přátelské nebo neutrální informace má takto poškozený jedinec sklon zpracovávat jako útočné a nepřátelské. . Nebezpečí číhá i v pozdějším věku.. Rozvoj mozku a lidské psychiky může podobně zmrzačit násilí, vilika, uprchlictví, bezdomovectví, drogy.

Pro některé funkční systémy mozku platí. že v jejich vývoji jsou kritická období. Nedostávají-li v tuto dobu dostatečné množství „správných“ informací, jejich vývoj se nezvratně poškodí nebo zmrzačí. Příkladem možnosti, jak se dá zmrzačit normální vývoj, je kritické vývojové období řeči. Jestliže se na malé děti v tomto období vůbec nemluví, nikdy, po celý další život se tyto děti mluvil nenaučí. Týká se to i vývoje schopnosti rozlišovat dobré a zlé.

Jedním z nejdůležitějších faktorů podílejících se na tvorbě implicitních pamětí je vazba mezi matkou a malým dítětem, která vzniká v prvních dnech a týdnech života. Normálně sycená citová vazba k matce znamená niterný pocit, že svět spíše bezpečné a zajímavé místo. Málo sycená, nesycená něho patologická vazba znamená niterný pocit. že .svět je místo nebezpečné a chaotické, kde je nutné být trvale ve střehu.

Děti na špatnou vazbu odpovídají v dětství i pozdějším životě buď trvalou útočností – zvýšenou agresivitou a pocitem nepřátelství, nebo stažením se do sebe depresi a autoagresi.

Naše jednání ovlivňují samozřejmě i **vnější vlivy (autorita, prostředí, situace a další)**. Začátkem sedmdesátých let uskutečnil Stanley Milgram známý experiment, při kterém zjistil, že více než 60% náhodně vybraných obyčejných slušných lidí bylo ochotno pod vlivem vědecké autority udělovat elektrické šoky o napětí až 450V bezbranné oběti (herci, který hrál roli vyučovaného a reakce na šoky jen předstíral). Tito jedinci nebyli nijak disponováni ke zlu, dostali se prostě do určité situace, a ta dokonala proměnu obyčejných lidí v pachatele zla. Do diskuse o tom, zda je naše jednání ovlivňováno především našimi osobnostními rysy, temperamentem, charakterem či strukturou naší motivace, anebo na ně spíše působí okolnosti a situace, do kterých se dostáváme nezávisle na naší vůli či na našich záměrech, zasáhl další psycholog Philip G.Zimbardo. Zorganizoval a řídil experiment, jehož cílem bylo sledovat, jak se promítne do chování mladých a duševně zcela zdravých studentů zážitek ztráty svobody,

anebo na druhé straně přijetí role nadřízeného dozorce.

Vlastní experiment probíhal následovně: Část dobrovolníků byla náhle zatčena a umístěna do simulovaného vězení, které bylo vybudováno ve sklepech Psychologického ústavu Stanfordské univerzity. Vše probíhalo ve shodě s běžnou policejní i soudní praxí. Druhá skupina studentů byla postavena do role dozorců, kteří měli dohlížet na pořádek ve vězení a hlídat nebezpečné zločince. Přítomen byl po celou dobu lékař a dále ředitel věznice, kterým byl sám autor experimentu. Pokus byl plánován na 14 dnů, ale bylo nutno jej přerušit již po několika dnech. Vězňové se hroutili, dozorcí se stávali stále agresivnějšími a brutálnějšími a zneužívali svou moc. Sám Zimbardo v roli ředitele simulované věznice se přistihl, že po jejích chodbách chodí jiným krokem než v běžném životě. (viz Vesmír č.10/2005 str.579).

Dalším příkladem vlivu vnější situace na naše chování mohou být velké katastrofy, které zasáhnou davu lidí (záplavy, zemětřesení, hromadná neštěstí), kdy dochází k hromadnému neklidu a projevům chování tu s převažujícími rysy paniky (bezcílné pobíhání, křik, lomení rukama, rvaní oděvu, vlasů, skoky z výšky), tu agrese (znásilňování, rabování, zabíjení) či kriminálního chování obecně (keřasení, charitativní podvody, okrádání bezmocných, zločinné spekulace parazitující na neštěstí druhých).

Ti, kdo na takové projevy hledí zvenčí, si vždy znovu kladou otázku, jak je to možné. Kde se tolik zla najednou bere: je hyenismus vsutku zabudován do základů i jinak slušných lidí? Na poslední otázku si rovnou řekněme, že ano, ale nedávejme tomuto konstatování hned na počátku hodnotící znaménko a využijme poznatky evoluční psychologie.

Lidská psychika je mnohovrstevná, formovaná v hlubinách přírodního vývoje nesčetnými, dnes těžko představitelnými podmínkami.

Za normálních okolností je světu nastavena jen její poslední, aktuální vrstva. Ta také řeší aktuální problémy a je poměrně tenká, i když ne u každého stejně. Jak tenká je, o tom se přesvědčuje hlubinná psychologie při pokusech o sondáž spodních, často velmi zasutých vrstev. Právě v nich jsou mnohdy „zakopány“ příčiny (konflikty, traumata) poruch a příznaků zrcadlících se na povrchu a nedávajících bez bližšího ohledání smysl.

V reakci na náročné životní situace se v nás v určitém pořadí spouštějí hierarchicky uspořádané mechanismy jejich zvládnutí, a to vždy ve snaze konfrontovat hledané řešení s dosavadní zkušeností. Čím méně zkušenosti je k dispozici, tím méně „racionální“ a tím archaičtější vzorce chování přicházejí na řadu. A když už nezbyvá nic, spustí se bezcílné, nahodilé chování, které je vlastně jakousi snahou dostat se z neřešitelné situace jakkoli kamkoli, kde je náznak naděje nějaké řešení nalézt. Toto chování už není racionální a neodpovídá žádné dosavadní zkušenosti, neboť všechny dostupné prostředky již byly vyčerpány. Jde o „stav nouze“, který máme jako pud sebezáchovy ve své biologické podstatě zabudován všichni. Vzdělání, průprava, kultura, morálka a

víra na tom změni jenom hranici, které musí být dosaženo, aby se takové vzorce chování spustily. Někde na konci jsme na tom ale všichni prakticky stejně. Tváří v tvář mučení vlastního dítěte je schopen bez rozmyslu vraždit do písmene každý.

Lidská psychika má nadto svou, rovněž vícevrstevnou, sociální dimenzi, pro kterou platí podobné zákonitosti. Při překročení určitého množství jednotlivců ve vymezeném prostoru dojde ke změně chování, způsobované mimo jiné nárůstem anonymity, a tedy snížené individuální zodpovědnosti za vlastní projevy. Anonymní projevy jsou vždy rychleji zbaveny civilizačního nánosu než takové, za kterými jsme individuálně rozpoznatelní, či pod které se musíme podepsat.

„Léčbou“ již nastalého rozvratu jsou pak nakonec již opravdu pouze opatření stejně brutální jako podmínky, které rozvrat vyvolaly: stanné právo a nulová tolerance: Ruku v ruce s nimi musí však přicházet naděje a skutečná pomoc materiální i duchovní.

(srov. Cyril Höschl – Lidové Noviny 5.9.2005)

2.3 Sociologické teorie

Zatímco biologické a psychologické teorie vycházejí z analýzy individua, sociologický přístup zdůrazňuje rozhodující vliv společnosti při vzniku sociálních deviací i při definování toho, co je a co není deviantní jednání. Deviace ze sociologického pohledu představuje hrozbu celé společnosti. Nekonformní chování, které je v rozporu s těmi pravidly, jež uznává většina, představuje narušení sociálního řádu, a tím i nebezpečí pro sociální stabilitu celku.

Sociologických teorií je velké množství, uvedme jen základní přehled a stručnou charakteristiku několika z nich.

Sociologové přistupují ke zkoumání sociálních deviací ze dvou hledisek. První má shodné body s biologickým a psychologickým přístupem a primárně se zabývá etiologií, tj. otázkou, **proč k deviaci došlo** a jaké sociální síly způsobily, že se jedinec dopustil deviantního či protiprávního jednání. Ve druhém přístupu nás spíše než otázka vzniku deviantního jednání budou zajímat **postoje společnosti a pravidla, která jsou porušována**, proč jisté chování, rysy či osoby jsou tradičně spojovány se stigmatizací, odsuzováním a trestáním.

Historicky nejstarší sociologický přístup ke zkoumání deviantního jednání představuje **teorie anomie**, jejímž původním autorem byl Emile Durkheim.

Vychází z pojetí sociální patologie, z představy, že podobně jako existují zdraví a nemocní lidé, existují i zdravé a nemocné společnosti. Stav anomie je stav společnosti, ve které jsou oslabeny nebo přestávají platit společenské normy, je oslabeno kolektivní vědomí a sociální kontrola a lidé mohou bez zábran

prosazovat své individuální zájmy. Jde o období prudkých společenských změn, období válek, revolucí, přírodních katastrof aj.

Z konceptu anomie vychází i řada **strukturálních teorií deviace**, které původ deviace vysvětlují z hlediska pozice, kterou jednotlivci nebo skupiny zaujímají ve struktuře společnosti.

Patří sem **teorie sociální dezorganizace**, pro kterou jsou sociálně deviantní jevy důsledkem dezorganizovaného anonymního sociálního prostředí především velkých městských aglomerací, speciálně okrajových sídlišť, vyloučených lokalit, slamů.

Podle **teorie diferenciální organizace** není deviace ani tak produktem prostředí dezorganizovaného jako spíše diferenciálně organizovaného – s velkými sociálně ekonomickými, nebo kulturními rozdíly. Deviantní jednání je jednáním s vlastní vnitřní strukturou a integritou, které se ve specifickém heterogenním a zároveň „stlačeném“ městském prostředí dostává do konfliktu s obecnými konvenčními normami.

Subkulturní teorie vychází z představy, že deviace je výsledkem konformity s normami a hodnotami různých sociálních skupin, jichž jsou jednotlivci členy. Jednotlivé sociální skupiny (etnické menšiny, skupiny s odlišnou sexuální orientací, drogově závislí, squatteři, anarchisté a další) mají svá specifická pravidla chování (sociální normy), která se liší od sociálních norem většinové společnosti. Deviace je pak výsledkem konfliktu mezi těmito normami.

Subkulturní teorii je i blízký koncept tzv. **nelegitimních možností**, který deviaci chápe jako produkt nedostatku příležitosti dosáhnout úspěchu a bohatství legitimní cestou.

Teorie kulturního přenosu zdůrazňuje vliv výchovy a dalších forem předávání vzorců chování v rodině, ve škole i v širším společenském prostředí.

Na sklonku šedesátých let se v etiologii deviantního jednání začíná prosazovat **teorie sociální kontroly**, která se předcházející směry (zejména teorie anomie, subkultury a sociální dezorganizace) pokouší spojit s **teorií sociálního učení**.

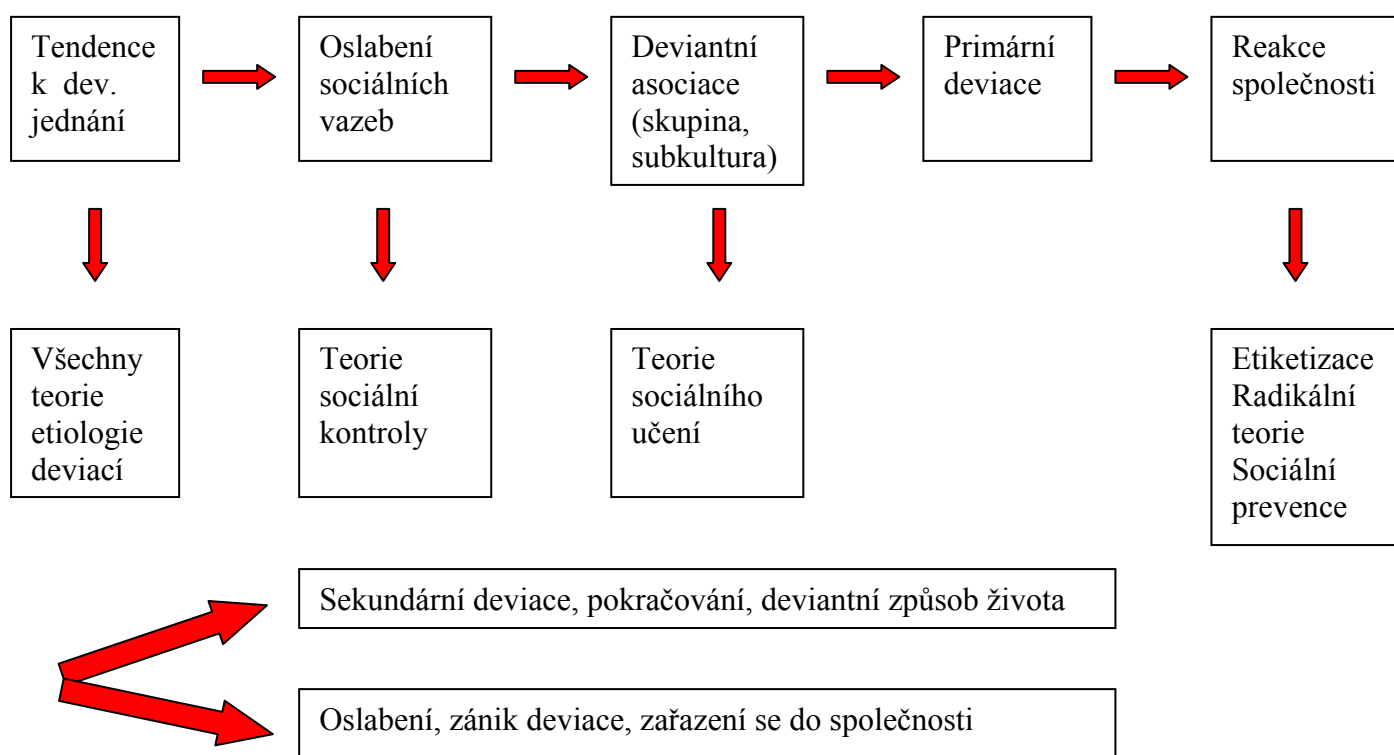
Teorie sociální kontroly předpokládá, že i když k porušení norem existuje obecně velice silná motivace, většina lidí se nechová deviantně v důsledku existence sociální kontroly. K porušení norem dochází teprve tehdy, když je tlak sociální kontroly slabý nebo narušený. K deviantnímu jednání vede i příliš silná sociální kontrola, která nutí jedince pravidla obcházet a hledat různé formy protestu a úniku. (analogie s liberální a autoritativní výchovou).

Druhá skupina sociologických teorií na deviaci či deviantní jednání nenahlíží jako na určitý specifický typ chování, ale spíše toto jednání analyzuje z pohledu porušení sociálních pravidel. Pozornost je zaměřena na postoje a reakce společnosti, na to, proč určitá pravidla jsou zdůrazňována, kdo tato pravidla vytváří, proč vytváří zvláště tato pravidla, proč dochází k porušování zpravidla pouze určitých norem, proč zejména určité osoby (nebo určité typy) jsou vězněny a trestány a jaké sociální důsledky vytváření pravidel a jejich vynucení

vyvolává. Tento přístup vychází z reaktivního pojetí sociálních deviací, zatímco první skupina teorií odpovídá spíše pojetí normativnímu.

Etiketizační, interakcionistické a radikální teorie (např. marxistická, nacionalistická, feministická) se zaměřují nejenom na tvorbu pravidel, ale především na reakci, kterou vyvolává jejich porušení. Ve srovnání s jinými koncepcemi tyto přístupy kladou důraz zejména na definování deviance, vlastní vytváření morálních definic, publikum, které jednání posuzuje, vnitřní svět deviantů a jejich stigmatizaci.

Od druhé poloviny osmdesátých let 20.století můžeme v oblasti sociologického zkoumání deviantního jednání, tak jako v jiných oblastech, vidět pozvolnou tendenci o integraci jednotlivých koncepcí a snahu o vytvoření jak multipluralitní integrativní teorie, tak i o interdisciplinární přístup, aplikující poznatky různých humanitních disciplín na studium jednotlivých aspektů projevů sociálních deviací. Jednotlivé teorie se zaměřují na dílčí aspekty problému, ale pouze jejich spojením (kombinací) dostaneme reálnější obraz konkrétního jevu, situace

Sociologické teorie příčin sociálních deviací se pokoušejí analyzovat vliv prostředí – společnosti, její struktury, jejího fungování, sociálních norem a kontrolních mechanismů, postojů a reakcí společnosti. Spolu s biologickými a psychologickými teoriemi vytváří složitý soubor vlivů, které se podílejí na vzniku a vývoji deviantního jednání jednotlivců a sociálních skupin.

2.4. Existuje spirituální rozměr zla?

Většina lidí, kteří pracují v pomáhajících profesích, a kteří se setkávají s projevy lidského zla, s utrpením a bolestí častěji než ostatní, připouští, že v lidském jednání, zejména pokud jde o mimořádné činy a události, se projevuje něco iracionálního, něco, co nedokážeme vysvětlit jakoukoliv z výše uvedených teorií. Nemusí při tom jít jen o lidi věřící.

Přesto se snažíme přičinám utrpení, bolesti, zla – této „nemoci“ světa porozumět. Nemůžeme ale studovat nějakou nemoc, aniž bychom jí zároveň nechtěli léčit a pacienta uzdravit. Ať si to uvědomujeme nebo ne, uzdravování je projevem lásky. Všude tam, kde proudí láska, proudí také uzdravující síla, A všude tam, kde žádná láska není, je této síly zatraceně málo, či spíše žádná. Každý krok v boji se zlem by měl být projevem lásky k životu; k přírodě, ke světlu, k radosti, projevem služby a lidské péče – projevem DOBRA.

Přijmeme-li názor, že člověk je nejen bio-psycho-sociální jednotkou, ale jeho život má také transcendentní rozměr, musíme si položit otázku, zda a jak spirituální dimenze ovlivňuje jeho chování a jednání, a to v dobrém i zlém. Pokud zůstáváme pouze na pozicích materialistické, pozitivistické vědy, budou se nám následující úvahy zdát zbytečné, zavádějící, nesmyslné. Nemůžeme je totiž dokázat racionálními argumenty ani experimentem.

Problémem zla se zabývají všechny filozofické a náboženské systémy.

Smyslem následujících úvah je zamýšlení se nad zlem a jeho původem, výzva k jeho zkoumání všemi možnými dostupnými prostředky, včetně vědeckých metod.

Americký psycholog Martin Scott Peck se duchovnímu rozměru zla věnuje ve své knize *Lidé lži*:

„...Lidské zlo je příliš závažným problémem na jednostranné posouzení. A je také příliš rozsáhlé na to, aby jeho skutečná podstata mohla být sevřena rámcem jednotícího stanoviska. Nakonec, je stejně tak přirozené jako osudové a nevyhnutelně mysteriózní. Nikdy se nám tudíž nepodaří dosáhnout pochopení jeho výchozí reality; je něčím, čemu se můžeme pouze přiblížit. Ve skutečnosti, čím blíže se mu přibližujeme, tím více si uvědomujeme, jak málo o něm víme, a v tím větší hrůze zůstáváme stát před jeho záhadností... (str.37)

„.....Zlo je k životu v opozici. Zlo je tím, co odporuje životní síle. Krátce, má co činit se zabíjením. Výslovně má co činit s vraždou - totiž se zbytečným zabíjením - zabíjením, které není nutné pro biologické přežití.

Říkám-li, že zlo má co dělat se zabíjením, nechci se tím omezit pouze na zabíjení fyzické. Zlo je také tím, co zabíjí duši. Existují rozmanité základní atributy přináležející k životu - zejména lidskému životu - jako je citění, proměnlivost,

uvědomování si, růst, samostatnost, vůle. Je možné zabít nebo se pokusit zabít některý z těchto atributů, aniž by tím ve skutečnosti utrpělo lidské tělo...“ (str.41 „...Tím, že jsem v průběhu let došel k přesvědčení o reálné existenci dobrotivého ducha či Boha, chcete-li, a k víře v reálnost lidského zla, byl jsem postaven před zřejmou intelektuální otázkou: Existuje něco takového jako zlý duch? Jmenovitě ďábel?...“ (str.201)

Úvahy tohoto druhu patří do teologie, ale týkají se i naší každodenní zkušenosti se zlem. Ať už v Boha nebo ďábla věříme nebo ne, představujeme si jej tak či onak, reálnost dobra a zla popřít nemůžeme. Ale kde se bere? Pokud na odpověď nerezignujeme jako liška na hrozny ve známé Ezopově bajce, představa Boha jako principu a zdroji dobra a ďábla jako původce zla (bez ohledu na konkrétní podobu) má své opodstatnění.

„...Je nutno mít také na paměti, že tak jako s problémem zla nevyhnutelně vyvstává otázka ďábla, stejně nevyhnutelně problém dobra vyvolává otázku Boha a stvoření. Zatímco můžeme, a věřím, že bychom měli, drtit malé kousky záhady, až budou skřípat naše vědecké zuby - přibližujeme se tak skutečnosti nesmírné a velkolepé, vymykající se našemu chápání. Ať už si to uvědomujeme či ne, kráčíme po posvěcené zemi. Pocit úcty je myslím zcela patřičný. Tváří v tvář takovéto posvátné záhadě je nejlepší si pamatovat, že se máme pohybovat s opatrností, která se rodí jak ze strachu, tak z lásky.....“ (str.40

V souvislosti se zlem bývá v teologickém pohledu zmiňována posedlost (zlým duchem, ďáblem). Zdravý rozum i nesporné zneužívání tohoto pojmu nás nabádají k nejvyšší nedůvěře, k odmítnutí, možná k úsměvu. Podobně na tom byl autor knihy, ze které čerpáme. Vyzbrojen skepsí i odbornými znalostmi a zkušenostmi terapeuta. se o tento problém zajímal. Měl možnost se procesu exorcismu (vymítání ďábla) osobně zúčastnit. Svě zkušenosti shrnuje v 5. kapitole.:

„...Převládá názor považovat exorcismus a psychoterapii za dva naproti odlišné a vzájemně se vylučující přístupy. Případy, kterých jsem byl svědkem, se ovšem zdály být zároveň psychoterapeutickými procesy jak metodou, tak výsledkem. Pacient, který po mnoho let navštěvoval různé psychiatry, týden po exorcistickém obřadu zvolal; „Veškerá psychoanalýza je vlastně druh exorcismu!“ Rozdíly mezi psychoanalytickou psychoterapií a exorcismem přesto existují. Ale oba přístupy se v žádném případě nemusí vzájemně vylučovat... A dle mé zkušenosti, každý skutečný psychoterapeutický proces je vlastně boj se lží.....“

„...Opravdová posedlost je zcela vzácným jevem, naproti tomu lidské zlo je věcí zcela běžnou..“

...“Konverze k víře v Boha je obvykle podmíněna jistého druhu skutečným setkáním – osobní zkušeností s živoucím Bohem. S vírou v Satana to není jiné.....“

„...Když ďábel konečně v jenom z případů jasně promluvil, na pacientově tváři se objevil výraz, který nelze popsat jinak než satanský. Byl to neuvěřitelné

opovržlivý úšklebek totálně nepřátelské zlovůle. Strávil jsem před zrcadlem spoustu hodin ve snaze jej napodobit ovšem bez sebemenšího úspěchu. Podobný výraz jsem viděl pouze jedenkrát ve svém životě - na pár prchavých vteřin na tváři druhého pacienta. Nicméně, když se u tohoto druhého případu ďábel konečně v plné síle projevil v průběhu exorcismu, bylo to ještě s mnohem hrozivějším výrazem. Pacient náhle připomínal svíjejícího se hada ohromné síly, který se zlostně pokouší uštknout členy týmu. O mnoho děsivější než zmítající se tělo byla ovšem jeho tvář. Oči pokrývala líná hadí strnulost s výjimkou okamžiků, kdy had vyrazil k útoku, v tu chvíli jeho oči, doširoka rozevřeny, zaplály smrtelnou nenávisť. Co mě nejvíce rozrušovalo, kromě těchto častých útoků, byl podivný pocit tíže staré padesát milionů let, která jako by se zdála vyzařovat z tohoto ďábelského tvora....“

„...Jako praktický vědec - za něhož se považuji - mohu vysvětlit 95 procent všeho, co se v těchto dvou případech odehrálo s pomocí tradiční psychiatrické terminologie. Co se týče exorcismu, mohl bych použít termínů vymývání mozku, odprogramování, přeprogramování, katarze, skupinová terapie a identifikace. Zbývá ovšem ještě sporných 5 procent, které tímto způsobem osvětlit nemohu. Zůstává nadpřirozené - či lépe vyjádřeno, nepřirozené.....“

.....Uvědomuji si, že nelze ze dvou případů vyvodit obecnou platformu, podle které by bylo možno jednoduše posuzovat další případy.....“

„....Oba případy mě dovedly k závěru, že posedlost není žádnou náhodou. Domnívám se, že je velmi nepravděpodobné, že člověk se jen tak prochází po ulici, a jednoho dne na něho zpoza keře skočí ďábel a už ho nepustí. Posednutí se zdá být postupným procesem, který spočívá v tom, že člověk, z toho či onoho důvodu, opakovaně zaprodává sám sebe. Hlavním důvodem, proč takto jednali tito dva pacienti, byla, podle všeho, osamělost. Každý z nich trpěl tíživým pocitem samoty, a každý, v počátcích tohoto vše prostupujícího procesu, byl ochoten přijmout démona jako jistý druh imaginární společnosti. Byly zde zainteresovány ovšem i další důvody,“ (Sčott-Peck 1996 str. 201-235)

V dnešním světě je moc zla a jeho moc je velká. Na tom se shodneme asi všichni, méně už na tom, odkud toto zlo pochází. Zlo můžeme připisovat působení ďáblů nebo jiným zlým duchům. Ďábel to měl ještě někdy do devatenáctého století těžké - lidé na něj věřili, věděli o něm a používali rozmanité prostředky (techniky, řekli bychom nyní), jimiž se jeho vlivu bránili. Přesto zlo existovalo. Pak ale přišel ďábel na ďábelský trik - přesvědčil lidi, že neexistuje, a tím si konečně ve dvacátém století uvolnil ruce. Přestalo se věřit, že existuje zlo jako takové, ale že existují pouze zlí lidé. Ty je možno a nutno napravit, vyléčit, případně izolovat, aby neškodili. Moc se nám to nedaří. Ale jak to, že se ze slušných stávají zlí lidé? Součástí zmíněné nové ďáblovy taktiky bylo vymazat z povědomí to, co k takové proměně vede, sedm hlavních („smrtných“) hříchů. Připomeňme si je (názvy můžeme „aktualizovat“): pýcha, lakomství, cizoložství, závist, nestřídmost, hněv a lenost. Ten poslední

nám možná ani jako hřích nepřipadá, je však z nich možná nejhorší. (Lutherův překlad totiž zněl: „Trägheit des Herzens"- lhostejnost srdce.).

Literatura:

HRČKA, M.: *Sociální deviace*, Praha, SLON 2001 ISBN 80-85850-68-0

KOMENDA, A.: *Sociální deviace*, Olomouc, Univerzita Palackého, 1999
ISBN 80-244-0019-7

KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J.: *Vzpouza deprivantů*, Praha, Galén 1996
ISBN 80-901776-8-9

MUNKOVÁ, G.: *Sociální deviace*, Praha, Karolinum, 2001 ISBN 80-246-0279-2

SCOTT PECK, M.: *Lidé lži*, Votobia, Olomouc, 1996. ISBN 80-7198-148-6